

DOSSIER

Morir a Euskadi 1938-1940: Catalans a Gernika-Lumo

José Angel Etxaniz Ortuñez - Vicente del Palacio Sánchez
Grup d'història GERNIKAZARRA

Introducció

L'hospital penitenciari ubicat a Gernika-Lumo és, en contraposició a la presència i estada del Batallón de Trabajadores— que reconstruí part de la localitat destruïda pel bombardeig—, una cosa totalment desconeguda pels guernikesos. Per dur a terme un treball d'investigació sobre el Batallón de Trabajadores i poder presentar una comunicació al Congrés sobre “Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la guerra civil y el franquismo”, que se celebrà a Barcelona l'octubre del 2002, vam decidir apropar-nos de nou a la memòria social i individual de la nostra localitat, molt acostumada —almenys des del 1977— a parlar del bombardeig¹. En el qüestionari de preguntes n'hi havia una de relativa a l'hospital militar que hi havia en funcionament en aquella localitat. Quina va ser la nostra sorpresa en comprovar que cap dels entrevistats no coneixia ni sabia res sobre el tema. Ens vam topar amb el memoricidi desenvolupat pel franquisme, com ja va intentar fer amb el bombardeig².

La història oral, que tant ens va ajudar en la investigació del bombardeig, ens resultava nul·la respecte de l'hospital penitenciari militar. Desconeixem la seva existència, i ara en sabem poques coses més.; desconeixem la data de la seva creació, la seva finalitat —si n'hi va haver— o com va desaparèixer. Només hi ha una certesa: els morts que hi va haver. Una investigació sistemàtica dels arxius municipals sobre el Batallón de Trabajadores ens va descobrir una pista qüestionable, però molt gràfica: *el registre d'enterraments en els cementiris municipals*³. En ell hi apareixen registrades dotzenes de morts en unes dates en les quals encara no estava prevista la construcció de la vila.

Presos republicans del Batalló de Treballadors col·locant les primeres pedres de la reconstrucció de Gernika.

D'una forma paral·lela, vam tenir coneixement d'un treball dut a terme fa anys sobre la postguerra⁴, que arribava a la mateixa conclusió: hi havia una altíssima taxa de mortalitat en un municipi com Gernika-Lumo, que durant aquests anys tenia amb prou feines habitants. Vam provar de contrastar les escasses dades que teníem amb les que ens va proporcionar el treball, i vam sol·licitar la consulta del Registre Civil, que ens va resultar impossible⁵.

Això ens va dur a continuar la investigació, aquesta vegada en els llibres de finats de la parròquia de Santa Maria⁶, on s'especificava, d'una forma clara i concreta, l'existència d'aquest hospital penitenciari militar⁷ en la vila foral, el lloc d'on provenia aquell nombre de morts.

Així com és molt recordada la presència de presos del Batallón de Trabajadores en la reconstrucció de la localitat, de l'existència d'aquest hospital amb prou feines hi ha memòria. Hem de dir que aquest "oblit" és comprensible perquè, en primer lloc, la localitat en aquells anys (1938-1940) comptava amb molt poca població, i a més estava molt dispersa en llocs com el barri de Renteria (que llavors formava part del municipi d'Ajangiz) situat a l'est de la vila foral i separat per la riera; i a Saraspe i Agarre, barriades situades al sud de la localitat. Per la seva part, l'hospital penitenciari militar, estava situat al nord, als afores de la població, i molt allunyat dels nuclis habitats. La població existent, a més, estava majoritàriament formada pels que van guanyar la guerra, mentre que els perdedors formaven una minoria, ja que la població anterior no tornà dels llocs on s'havia refugiat o exiliat fins al 1940-42⁸. A més de les mesures d'ocultació que van adoptar les autoritats, aquests fets van fer que l'existència d'aquest hospital passés desapercebuda per a la majoria de la població; afegint-se a tot això la por que tenien els perdedors a parlar, atemorits pel fort aparell coercitiu implantat pel nou règim per dur a terme la seva legitimitació.

El bombardeig de Gernika: la destrucció d'un símbol

Al 26 d'abril de 1937, en una acció perfectament planificada i organitzada, l'aviació alemanya, italiana i "nacional" va dur a terme un bombardeig sobre el nucli urbà, que destruï la localitat. Més d'un 75% d'edificis va resultar totalment destruït. Les xifres de víctimes van servir per crear una polèmica interminable que encara perdura, i és un exemple viu de la propaganda i desinformació produïda en un conflicte bèl·lic.

Gernika-Lumo, fundada l'any 1366, va ser fins a la guerra civil sinònim de les pràctiques assembleàries per les reunions que es celebraven sota un roure, l'Arbre de Gernika, per decidir els interessos polítics de Biscaia, per ser un lloc de trobada on es pactava el govern de Biscaia i les relacions que aquest govern tindria amb les corones de Navarra i de Castella primer, i espanyoles després. Amb el temps, aquell vell roure es va convertir en un símbol de les llibertats basques.

En el moment de l'inici de la guerra civil, el juliol de 1936, la localitat de Gernika-Lumo era el centre geogràfic i de serveis de la comarca, Busturialdea, eminentment agrícola i pesquera. Una potent indústria en la fabricació d'armes, coberts i màquina-eina conformaven - juntament amb una important indústria de derivats làctics -, la seva base econòmica, configurant al mateix temps la població un nucli urbà amb un emergent sector de serveis basat en el comerç o l'hostaleria, sent l'assentament d'una considerable burocràcia allotjada sota el cap del partit judicial que ostentava la denominada "vila foral".

Pel municipi creuaven les carreteres que comunicaven amb els ports pesquers de Berneo, Lekeitio i Elantxobe amb l'interior de Biscaia o la connectaven amb la meseta a través de Durango i, comptava des de 1888 amb el ferrocarril de la Cia. Amorebieta-Gernika-Pedernales -mitjà de transport fonamental a l'època-, que impulsà una nova dinàmica social i econòmica per al desenvolupament de la localitat i la comarca.

¹ Entre altres feines com a membres del d'història GERNIKAZARRA hem donat prioritat a la història oral amb els supervivents del bombardeig.

² És cèlebre la frase recollida a Gernika-Lumo respecte del bombardeig, com a resultat d'una dura repressió desencadenada per ocultar el mateix: *disen que hay que desir, que quemaron los rojos*.

³ Ajuntament de Gernika-Lumo. Arxiu municipal. Caixa núm.620/1.

⁴ Agraïm el testimoni del seu autor José Antonio Arana Martija. 26 de juny de 2002.

⁵ La jutgessa encarregada va denegar la sol·licitud alegant confidencialitat de dades.

⁶ Arxiu parroquial de Sta. Maria de Gernika. Llibre de finats núm. 4.

⁷ En diferents documents oficials d'origen local el centre s'anomena de diverses maneres.

⁸ Per més dades veure: Palacio Sánchez, Vicente del: "El exilio guerniqués", a ALDABA, núm 110 març-abril, 2001, pàgs.37-50.

C. Migdia, 35-45 - C. Sant Pau, 20
Tels. 93 727 82 46 - 93 725 74 61
08201 Sabadell

Des del punt de vista urbanístic -i com a resultat de la fusió el 8 de gener de 1882 de la vila de Gernika amb l'antiesglésia de Lumo- la localitat s'havia expansionat en poder urbanitzar el terreny circumdant al casc urbà medieval de la vila, els anomenats ravals, que ràpidament van ser ocupats per cases-xalets i d'edificis d'habitatges, creant-se així nous carrers que van configurar el municipi a la dècada dels anys 30, destacada per la seva situació política, econòmica i social.

Demogràficament, el juliol de 1936 tenia 5630 habitants (2.504 homes i 3.126 dones)⁹. La manca d'arxius locals (Ajuntament, Registre de la Propietat, Notaria, Eclesial, etc.) destruïts totalment pel bombardeig, no ens ha permès conèixer més dades fonamentals, com per exemple l'Empadronament Municipal.

Tot va resultar totalment destruït per l'atac aeri, la qual cosa creà un gran problema als vencedors de la guerra civil: reconstruir tot un poble sencer.

Reconstruir amb mà d'obra barata.

La reconstrucció de Gernika-Lumo es va plantejar de seguida per diversos motius. Per un banda, al nou règim franquista li interessava esborrar amb la major rapidesa les empremtes de la seva massacre i, a més, acontentar el potent sector carlí, per als qui Gernika representava tot un símbol del foralisme. Per l'altra, solucionar l'inesborrable "problema de consciència" que tenien els habitants de Gernika triomfadors en la guerra civil: la reconstrucció del poble, obra dels seus correligionaris mitjançant el bombardeig massiu¹⁰. Per últim es necessitaven cases pels obrers que treballaven a les fàbriques, que en resultar intactes dels bombardeigs, continuaven amb la seva producció tan necessària d'armes i municions. Així, la reconstrucció constituï un pilar fonamental per a la propaganda franquista: *"Los Rojo-separatistas destruyen, la Nueva España construye"*.

Per a realitzar aquest volum de construcció i d'edificacions va ser necessària una mà d'obra que a Gernika-Lumo no existia. La població de Gernika, reduïda pels afectes de la guerra civil (morts en combat o en el bombardeig, exiliats i desterrats) i per les terribles i duríssimes condicions de vida de la postguerra (segons els habitants més vells de Gernika, la guerra, després de tot, no va ser tan dura), com la gana i les malalties (tuberculosi i tifus exantemàtic per sobre de tot), es va reduir a només 3.381 habitants el 1940, gairebé a la meitat dels existents el 1936.

Juntament amb aquests factors, s'ha de tenir en compte que, per motius bèl·lics fins el 1939, i posteriorment, al final de la guerra, degut a la mobilització de nou determinades "quintes" (les corresponents als anys 1936 a 1941 de la zona republicana), la mà d'obra local masculina era escassa i molt sol·licitada, per la qual cosa serà aprofitada majoritàriament per treballar (juntament amb centenars de dones) en les fàbriques locals, mancades també de mà d'obra. Amb aquest panorama, les autoritats del règim franquista van decidir que el que resultava més fàcil per a la reconstrucció de la localitat era utilitzar mà d'obra gratuïta, *els presos polítics*.

Per aquest motiu Gernika-Lumo comptava amb instal·lacions susceptibles d'allotjar presoners. Ja s'havia instal·lat en la vila foral un hospital penitenciari i més tard s'ubicaria en la localitat un Batallón de Trabajadores; adscrit a l'organisme Regiones Devastadas, que s'encarregaria de reconstruir part de la població¹¹.

Presó i presos de Gernika-Lumo

L'edifici de la presó desentonava en el paisatge urbà gernikà. Des de l'Edat Mitjana, la vila de Gernika va pertànyer a l'entramat institucional del Señorío de Biscaia, per ser un dels dos llocs on s'ubicava una de les dues presons biscaïnes que registrava el Fuero Nuevo. La presència en la història de Gernika de càrrecs

públics relacionats amb la justícia i les presons com el Corregidor, l'Elcaide, el Merino, el Sayón, etc., demostren l'existència en la vila de jutjat i presó. Sembla ser que van tenir diversos emplaçaments. En coneixen dos: un al carrer Goinekalea; l'altre i última presó coneguda, es va construir el 1798, situada al principi de l'actual carrer Calzada (llavors terme de Lumo). En el mateix lloc i des de 1844 i fins al 26 d'abril de 1937, en què van ser totalment destruïts pel bombardeig, s'instal·là la presó i el jutjat de primera instància.

Després del bombardeig es van ubicar a la vila diversos llocs per a la reclusió de presos polítics. El principal centre es situà al col·legi dels pares agustins i estava format per un Hospital Penitenciari i un Batallón de Trabajadores adscrit a Regiones Devastadas.

Un altre lloc de Gernika en què van allotjar presos polítics va ser el convent de les mares josefines, situat al barri de Mestika, junt a la carretera de Rigoitia. Aquesta presó va ser mixta, atès que allotjava també presos comuns¹². Va actuar com a centre de reclusió entre els anys 1938 i 1942.

Presoners republicans a la vila foral

Des del maig del 1938 està fixada la presència dels primers presos republicans per dur a terme treballs de desenrunament de la localitat. Van ser allotjats en les Escoles Públiques Nacionals de Pasealeku, lloc on van realitzar ells mateixos obres de condicionament durant el mes de juny. L'ajuntament va tenir problemes amb l'Oficina de Presos en no estar d'acord a no haver d'abonar les despeses de manutenció d'aquests ja que no constaven amb els mitjans econòmics necessaris. Al final, l'acord consistí en què l'Estat abonaria 1,65 ptes., i el consistori 0,25 cèntims. El menjar el cuinava i el facilitava l'Asil Calzada¹³. Però davant la inadequació del lloc d'internament i la incapacitat del mateix per allotjar el nombrós contingent, es van iniciar gestions per al seu

trasllat a altres llocs més adequats. L'escollit va ser el col·legi dels pares agustins, on hi havia problemes de salubritat per les males condicions de sanejament que presentava l'Hospital Penitenciari¹⁴.

Problemes d'infraestructura

El desembre del 1938 va visitar la vila el Director General de Regions Devastades sol·licitant locals per l'allotjament de més presos. Se li va indicar el col·legi dels pares agustins, condicionat llavors com a Hospital Penitenciari. Li va semblar bona la proposta atès que desitjava instal·lar a la vila foral milers de presos, però no entenia com en un poble devastat hi havia aquella instal·lació (l'Hospital Penitenciari esmentat), assegurant que seria eliminat per instal·lar en el seu lloc l'allotjament dels presos que feien falta per les obres de desenrunament i posterior reconstrucció. Finalment, a pesar de les diferències entre les diferents jerarquies locals, provincials i nacionals, es va decidir ubicar en els agustins a tots els presos¹⁵, passant a funcionar alhora com Hospital de Presos i com a Presó dels presos dels Batallons de Treballadors.

Projecte de camp de concentració

A finals de 1938 fixem en la nostra localitat el projecte, no consta de dates ni cap memòria, de construcció d'un camp de concentració de presos segons la documentació existent a l'Ajuntament de Gernika-Lumo. Es tractava de construir un camp de concentració en la zona d'Arabieta (concretament on actualment es troba l'empresa Talleres Andía Sal i la gasolinera Repsol, prop de la carretera a Kanpantxu, i davant del Maxi Eroski) amb els seus respectives barraques, ocu-

pant un extensió de 13.450 m². Aquesta localització es trobava situada al sud-est de la localitat i a una distància de 1.500 metres de les restes i runes del casc urbà. Desconeixem les causes per les quals no es dugué a terme la construcció, a pesar d'estar molt avançat el projecte d'execució. En la documentació existent figuren, a més de les dades econòmiques, plànols amb detalls de les barraques per a l'allotjament dels presos, instal·lació d'aigua per a safareig, presa de llum, zones d'esbarjo etc.¹⁶

En no dur-se a terme el camp de concentració de presos, l'allotjament dels encarregats del desenrunament i reconstruir la localitat es decidí instal·lar-lo en l'escola dels pares agustins, on ja es trobava instal·lat l'esmentat Hospital Militar Nacional de presos de Guerra, un hospital penitenciari amb capacitat per a 650 llits, on els components del Batalló de Treballadors hagueren de compartir

Ruïnes de Gernika, 1938. En el centre de la imatge, presos del Batalló preparant el terreny on s'aixecarà el nou Ajuntament.

⁹ Actes de "Acuerdo de Pleno del Ayuntamiento de Gernika y Lumo". Sessió 20 de juliol de 1936. Són inèdites, per haver desaparegut degut al bombardeig dels arxius municipals. Es van recuperar còpies el 1992.

¹⁰ Una de les tasques d'investigació no dutes a terme, i ara quasi impossibles de fer, és la d'obtenir l'opinió dels habitants de Gernika del front alçat i supervivents del bombardeig que van guanyar la guerra.

¹¹ Per tot el relacionat amb aquest tema, vegeu: Etxaniz Ortuñez, José Angel y Palacio Sánchez, Vicente del: "Presos políticos: mano de obra barata. El Hospital Penitenciario y el Batallón de Trabajadores durante la reconstrucción de Gernika-Lumo (1939-1945)", dintre: "Los campos de concentración y el mundo penitenciario en durante la guerra civil y el franquismo". Actes prèvies. Octubre de 2002. Museu d'Història de Catalunya. Barcelona, pàg. 109-128

¹² Va ser molt comentada durant el seu temps la presència d'un reconegut membre del règim del municipi de Mendata, d'ideologia tradicionalista carlí, que va ser internat per haver comès un homicidi en la persona del marit de la seva amant. Aquest home, de molta influència, rebia el seu menjar cada dia procedent de fora la presó.

¹³ Ajuntament de Gernika-Lumo. Actes d'acords de Plens. Sessions del 7 i 28-5-1938; 4-6-1938

¹⁴ Ibidem. Sessió del 9-9-1938

¹⁵ Ibidem. Sessió del 27-12-1938

¹⁶ Ibidem. Documentació de Regions Devastades. Caixa núm. 9

durant un temps les instal·lacions amb presos ferits i malalts, i també amb la comunitat de frares agustins, que ocupaven un petit sector de l'edifici.

Els responsables de la presó: direcció, metges, practicants, malalts, personal auxiliar, funcionaris de presons etc., així com les forces encarregades de la seva custòdia - primer l'Exercit i més tard la Policia Armada -, van ser allotjats en una ala de l'edifici fins que el xalet situat al davant (confiscat a l'alcalde nacionalista Sebero Altube) va ser desallotjat per l'Ajuntament (que l'havia ocupat provisionalment), instal·lant-se en ell les autoritats i els caps de les forces d'Ordre Públic.

L'Hospital Penitenciari Militar de Gernika-Lumo

L'enfonsament del Front del Nord amb la caiguda de Santander (agost de 1937) i la posterior d'Astúries (octubre de 1937) va fer que el nombre de presos capturats pels insurrectes fos enorme. Per deducció, el número de ferits i malalts degué ser igualment elevat, com ho confirma el fet que la Inspecció de Camps de Presos creés la seva pròpia xarxa d'hospitals per a presos. En la zona cantàbrica van estar els de Santander (Sagrados Corazones), Liérganes (balneari), Santoña (antic Hospital Militar) i Maliaño (antic llatzaret d'infecciosos). A Euskadi es van ubicar a Deusto (centre de Sord-muts i Universitat Comercial), Oyarzun (convent de Legarrea) i per als presos dementats a Arrasate-Mondragón (manicomi de Santa Águeda). En total 2.285 places.

L'Hospital Militar Nacional de Presos de Guerra de Gernika-Lumo creiem que va començar a funcionar la primavera de 1938 amb presos ferits procedents dels camps de presos i hospitals penitenciaris d'Astúries i Santander, on es trobaven amuntegats milers de republicans¹⁷. Desconeixem la data exacta de la seva obertura però ens decanem per la primavera de 1938. Igualment desconeixem la seva data de clausura, encara que podria haver estat aproximadament dos anys més tard.¹⁸ Tampoc no coneixem a quin lloc foren traslladats els ferits i els malalts un cop tancat l'hospital.

Les instal·lacions

El lloc per instal·lar l'hospital penitenciari va ser l'escola dels agustins, un edifici ferm de planta rectangular construït el 1894, dotat de tres plantes (baixa i dos pisos), ampli i molt ben il·luminat, amb dues ales separades per una espaiosa capella i situat al costat de la carretera de Berneo. L'edifici, des de la seva creació, albergà fins l'any 1932 un centre de segona ensenyança regentat pels frares agustins. Després, durant la II República va ser noviciat per a aspirants a frare. A l'inici de la Guerra Civil es convertí en una caserna de les milícies basques i a pesar d'això no patí cap mal en el bombardeig. Amb l'entrada dels "nacionals" a partir del 29 d'abril de 1937 va tornar la comunitat agustina a ocupar-lo. Al ser un noviciat comptava amb nombroses habitacions individuals i col·lectives, i estava envoltat de jardins, comptant també amb un camp de futbol i un frontó, així com altres instal·lacions auxiliars com quadres, pous d'aigua, etc. En aquest lloc va ser ubicat l'Hospital Penitenciari, dotat de la impressionant xifra de 650 llits per als reclusos malalts¹⁹.

Tanmateix, a pesar de l'espai considerable disponible, de poder comptar amb nombroses aules d'ensenyança, d'amplis dormitoris col·lectius i de cel·les individuals, aquesta amplitud d'espais no van ser utilitzada per l'allotjament dels presos malalts. Aquests van ser ubicats en el sòl dels amplis patis - tancats, amb sostre de vidre -, en màrfegues i jaços, sense cap tipus d'intimitat, prevenció o profilaxi davant de les malalties desencadenades i diagnosticades.

Trasllat i arribada de presos malalts

El trasllat de presos malalts es realitzava mitjançant els ferrocarrils. En els punts

d'origen, presos o camps de concentració (per exemple Miranda de Ebre, Cardeña, Zaragoza, Burgos, Santoña, etc.) eren traslladats generalment en un ferrocarril que els traslladava fins a Bilbao. D'aquí eren transbordats al de la companyia dels Vascongados (línia Bilbao-Durango) fins a l'estació d'Amorebieta, on de nou eren transbordats al ferrocarril de la Cia. Amorebieta-Gernika-Lumo-Pedernales.

Un cop a l'estació de la vila foral, els presos es traslladaven caminant fins a les instal·lacions de l'Hospital Penitenciari, situat a una distància de 700 metres. El lamentable estat personal: vestimenta gastada i bruta, gairebé descalços, i el deteriorament físic: ferits, impossibilitats, plens de benes, etc., aixecaven llàstima entre els pocs habitants gernikesos. Els presos més malalts i impeditos eren traslladats pels seus companys més sans amb baiards i lliteres. Davant l'expectació que aixecava l'arribada dels combois de presos i el lamentable espectacle que aquests presentaven, les autoritats decidiren traslladar el seu final de trajecte a un improvisat baixador situat just al davant, a una distància de cent metres de l'Hospital Penitenciari²⁰. Amb això ocultaven un problema d'imatge.

Hospital o Escorxador? Estada, malaltia i mort

Internats en un lloc inapropiat per lluitar contra malalties contagioses com la Tuberculosi o el Tifus exantemàtic, amb total falta d'asèpsia, sense una alimentació adequada, els famèlics cossos ferits per la guerra, i contagiats per les malalties, passaven els seus dies aïllats en els patis, estirats en els seus jaços. L'amuntegament resultava extrem. La falta d'higiene era total. Poques dutxes, lavabos precaris, quan no unes simples galledes per a retirar els residus orgànics. Plagues de pols, puces i altres insectes i una ventilació inadequada.

L'alimentació anava a càrrec de les cuines de l'Hospital Penitenciari, no així el subministrament de productes alimentaris, el seu cost econòmic i la seva administració, que anava a

càrrec de l'Ajuntament de Gernika-Lumo, més concretament del departament d'hisenda, del qual el responsable organitzà un departament específic, que més s'assemblava una oficina per potenciar el mercat negre que una altra cosa i que es reflectia en el continu desviament d'aliments al mercat de l'especulació.

Les condicions depenien del Director, que permetia o no que es reduís el menjar dels presos, o que es robés del pressupost. Podia imposar un règim sever o suavitzar-lo. Amb aquestes condicions, la fam debilitava les defenses del ser humà, la falta d'higiene provocava els brots epidèmics i la falta de prevenció, l'amuntegament i la ventilació afavorien el contagi. Les malalties van ser per a molts presos les efectives condemnes a mort de les quals, com si d'una cruel repesca es tractés, no es podrien escapar.

En aquest clima de penúries, les malalties contagioses com la tuberculosi pulmonar (aclaparadorament majoritària), la febre tifoide, la meningitis tuberculosa, la pleuresia purulenta, la leucèmia tuberculosa, la septicèmia, etc., sobresortiren àmpliament. En les relacions dels difunts no hem trobat cap diagnòstic de mort per ferides de guerra o com a conseqüència d'aquestes. Si la mortalitat a les presons va ser elevada, en l'Hospital Penitenciari Militar de Gernika-Lumo va ser d'extrem.

A l'espera d'un estudi més exhaustiu (origens, objecte, dimensió, personal, el tancament, etc.), només hem quantificat el número total de morts, en un període que va des del més de juny de 1938 a maig del 1940, - exactament dos anys - que ascendí a 265 morts. Les causes de la mort - els seus diagnòstics, són justificades per malalties com les descrites abans, sent aclaparadorament majoritàries les relacionades amb la tuberculosi.

¹⁷ El Coronel en cap d'Inspecció de Camps de Concentració informà a la Caserna General del Generalíssim mitjançant un telegrama fixat el 28-2-1938 del trasllat fora d'Astúries de tots els presos dels camps de concentració, i evacuats a hospitals els més de 700 ferits d'Astúries. Als 300 de Gijón se'ls envià a Bilbao. Dades preses de *Asturias Republicana. La libertad es un bien preciado. El destino de los prisioneros: Campos de Concentración y Batallones de prisioneros*. Asturiasrepublicana.com

¹⁸ Ajuntament de Gernika-Lumo. Caixa núm. 620/1. Llibre de Registre dels Enterraments en els Cementiris Municipals. El primer mort registrat en el cementiri municipal és del 3-6-1938: l'últim el 29-5-1940.

¹⁹ PASCUAL, Pedro. "Camp de concentració a Espanya i Batallons de Treballadors.- a: HISTÒRIA, núm.310. pàg. 27

²⁰ Actualment la Cia. Eusko Trenbidea-Ferrocarriles Vascos té instal·lat allí un baixador.

²¹ És un camí molt antic, probablement de l'època romana, que en l'Edat Mitjana s'utilitzava per comunicar Bilbo amb Gernika i Bermeo i per on transcorria el seguici del Rei de Castella i Senyor de Biscaia quan anava a jurar els Furs de Biscaia a Gernika i a Bermeo. D'aquí el seu nom.

Façana del col·legi dels agustins on s'allotjaren el Batalló i l'Hospital Penitenciari Militar Nacional per a Presoners de Guerra.

Número de morts per mes i any a l'Hospital Militar de Presos de Gernika:

Any 1938	Morts	Any 1939	Morts	Any 1940	Morts
Gener		Gener	7	Gener	13
Febrer		Febrer	11	Febrer	2
Març		Març	14	Març	11
Abril		Abril	14	Abril	17
Maig		Maig	5	Maig	15
Juny	9	Juny	15	Juny	
Juliol	3	Juliol	5	Juliol	
Agost	7	Agost	13	Agost	
Setembre	9	Setembre	18	Setembre	
Octubre	14	Octubre	14	Octubre	
Novembre	15	Novembre	10	Novembre	
Desembre	13	Desembre	11	Desembre	
Total any 1938	70	Total any 1939	137	Total any 1940	58

Font: Ajuntament de Gernika-Lumo. *Llibre de Registre dels enterraments en els Cementiris Municipals*. Caixa 620/1

En el marc d'aquestes xifres, els presos republicans morts procedien de tots els llocs de la península. En el cas que ens ocupa, el dels presos catalans, la seva xifra de morts registrada provisionalment ascendia a 38.

L'origen dels presos catalans morts a Gernika-Lumo es reparteix per les quatre províncies, encara que la majoria són originaris de Barcelona. L'ofici predominant és el de l'agricultor, camperol o pagès (21 persones); la resta es reparteix entre treballadors de la construcció (paletes, pintors etc.) i algun barber, xofer, escriptor, tipògraf o industrial.

Però aquesta impressionant xifra global de 265 morts, 38 originaris de Catalunya, de per si terrible, portava en ell un fet que no sabem com classificar: inhumà, ignominiós, esgarriós, indigne,...

Un cop mort, el cadàver del pres era introduït en una caixa de fusta que servia de fèretre o taüt, i el fet de la mort i posterior enterrament era sistemàticament amagat a la població mitjançant dues estratègies:

Una, realitzant les conduccions durant la nit, traslladant el cadàver a sobre d'un carro que el portava al cementiri de Zallo pel camí Camino Juradero o Real²¹ (que discorre pels actuals carrers Pedro Elejalde, Ángel Allendesalazar, pels volts de la Casa de Juntas i Aigua Corrents, fins arribar a la carretera de Rigoitia), que, curiosament, envolta tot l'oest – als afores llavors – del casc urbà gernikès, i que passa, casualment, per la part posterior del col·legi dels pares agustins (avui Institut d'Ensenyament de Grau Mig) on es trobava l'Hospital Penitenciari Militar. També es van utilitzar com a vies d'accés durant la nit al cementiri altres rutes pels carrers deserts plens de ruïnes i runa.

La segona forma d'enterrament, utilitzada durant el dia, consistia a portar el cadàver en un carro municipal de les escombraries fins al cementiri.

Un cop en el cementiri de Zallo, l'enterrament pròpiament dit es realitzava generalment en l'anomenada "ampliació", nua esplanada de terreny situada fora del propi recinte (extramurs), en una fossa sense cap element exterior d'identificació²². Aquest execrable acte de deshumanització, organitzat per aquelles autoritats investides de tant fervor religiós mereix, a més del corresponent menyspreu, la màxima difusió, perquè constata el caràcter d'aquestes autoritats. Aquest actes, la pròpia mort, l'enterrament, i la posterior inhumació, amagats d'aquesta forma, van passar totalment desapercebuts per a la gran majoria de la població gernikesa i per això la seva transmissió a les actuals generacions ha estat totalment impossible²³.

Conclusions

El règim franquista, després de destruir Gernika-Lumo mitjançant un salvatge bombardeig, utilitzà per a la seva reconstrucció presos polítics enquadrats en un Batalló de Treballadors com a mà d'obra barata. A més, la localitat va servir d'ubicació per a un Hospital Penitenciari, a pesar d'estar arrasat i no poder tenir els habitatges necessaris per a la seva exigua població.

De les fortes penalitats que van patir els presos en queda el testimoni de la xifra, catastròfica, de morts que figuren inscrits en els diferents registres de final de la localitat, com els llibres de morts de l'Església Catòlica, registre d'enterraments en el cementiri municipal, i la relació de morts del Registre Civil. Ni tan sols morts, les autoritats franquistes plegaren en la seva humiliació, al traslladar-los i enterrar-los de manera indigna.

La presència de presos polítics a Gernika-Lumo no és un treball d'investigació tancat. La constatació de l'Hospital Penitenciari, del projecte de construcció d'un Camp de Concentració de Presos i de la presència del Batalló de Treballadors planteja diversos interrogants per a futurs treballs d'investigació. A ell dedicarem la nostra paraula i el nostre treball compromès.

Traducció: Marcel Sas Tarragó
i J. Oriol Serracant Carsaller

²¹ En aquest terreny el guanyadors aixecaren una gran creu i un cripta on foren enterrats més d'un centenar de "Caiguts per Déu i per la Pàtria". En la làpida, a més dels espanyols, figuraven els noms de soldats alemanys, romanesos i marroquins. Els murs de tancament d'aquesta "ampliació" no s'aixecaren fins a començaments dels anys 60.

²² Resultat paradoxal amb relació al bombardeig i els múltiples testimonis locals recollits sobre aquell tràgic fet. Mirar: ECHANIZ ORTUÑEZ, José Angel [Txato] "Hacer historia del bombardeo desde Gernika-Lumo". – A:VVVV. Herbert R. Southwort: *Bizitza eta Lana. Vida y obra*. Gernika-Lumoko Udala (Gernikako Bakearen Museoa). Gernika-Lumoko Bilduma I. Gernika-Lumo, 2001; pp.: 225-233.

PRESOS CATALANS MORTS A L'HOSPITAL PENITENCIARI MILITAR DE GERNIKA-LUMO

Nom	Cognoms	Data Mort	Nom dels Pares	Natural	Provincia	Estat	Estat Civil	Causa de la Mort
Ramon	Quiniana Solà	02-06-38	Joan / Josepa	Barcelona	Barcelona	22	Solter	Febre tifòide
Pere	Bruch Garçon	12-06-38	Joan / Maria	Gelida	Barcelona	25	Solter	id.
Ramon	Vilarasa Nllageli	19-08-38	Jaume / Dolors	Llerona	Barcelona	19	Solter	Meningitis tuberc.
Miquel	Fol Rivas	03-09-38	Josep / Francesca	Roses	Girona	21	Solter	Febre tifòide
Pere	Vila Vlla	17-10-38	Domènec / Ramona	Alpens	Barcelona	21	Solter	id.
Miquel	Gustall Gultart	20-10-38	Joan / Maria	Roses	Girona	29	Casat	id.
Agustí	Solé Nin	05-11-38	Agustí / Maria	El Vendrell	Tarragona	18	Solter	id.
Josep	Torrens Miró	09-11-38	Francesc / Rosa	Guimerà	Lleida	22	Solter	Tuberculosi
Jesús	Riera Closà	12-11-38	Josep / Maria	Cubelles	Barcelona	21	Solter	Febre tifòide
Lluís	Ciutat Llasel	21-11-38	Agustí / Rosa	Tarragona	Tarragona	18	Solter	id.
Sebastià	Vñolas Albien	06-12-38	Francesc / Concepció	S. Pere Torelló	Barcelona	30	Solter	id.
Josep	Picañol Faisal	19-12-38	Pere / Josepa	Taradell	Barcelona	19	Solter	id.
Magí	Cases Miljana	07-01-39	Andreu / Martina	Freixe	Lleida	23	Solter	Tuberculosi
Salvador	Nin Santacana	14-02-39	Josep / Adelaida	El Vendrell	Tarragona	33	Casat	Febre tifòide
Joan	Pujadal Juanola	24-02-39	Antoni / Gràcia	S. Joan Les Fonts	Girona	32	Casat	id.
Joan	Güell Parés	15-03-39	Baudill / Maria	Aguamúrcia	Tarragona	36	Casat	id.
Ramon	Gabarró Capons	22-03-39	Josep / Maria	Ciutadilla	Lleida	33	Solter	Pneumònia
Maleu	Casademunt Bruso	02-04-39	Josep / Clara	Vilamarí	Girona	36	Solter	Septicèmia
Joan	Portella Xufre	06-04-39	Joan / Salvadora	Barcelona	Barcelona	19	Solter	Tuberculosi
Joan	Costa Sidera	07-04-39	Pere / Maria	Maçanes	Girona	25	Solter	Peritonitis
Ramiro	Argelés Santasmases	25-04-39	Domènec / Filomena	Manresa	Barcelona	42	Casat	Tuberculosi
Joan	Ticonet Collet	26-04-39	Llorenç / Maria	Canel d'Adri	Girona	19	Solter	id.
Francesc	Arola Pararida	07-05-39	Miquel / Ramona	Artés	Barcelona	31	Casat	id.
Pere	Bové Santacana	14-06-39	Joan / Concepció	Sant Pere Ruidebilles	Barcelona	21	Solter	id.
Miquel	Capdevila Codina	23-06-39	Pere / Teresa	La Batllòria	Barcelona	34	Solter	id.
Ramon	Capdevila Muxí	05-08-39	Antoni / Antònia	Guixers	Lleida	35	Casat	id.
Francesc	Gimbert Pijuan	15-08-39	Francesc / Teresa	Barcelona	Barcelona	39	Casat	id.
Josep	Charles Brayas	14-08-39	Bartomeu / Teresa	Begur	Girona	23	Solter	Pleuresia
Josep	Prat Brut	12-09-39	Martí / Emília	Espinavessa	Girona	24	Solter	Tuberculosi
Joan	Crullas Sanz	25-09-39	Joan / Carme	Barcelona	Barcelona	36	Casat	Fistula estercària
Joan	Estrada Castella	09-10-39	Cayetà / Josepa	Els Reguers-Tortosa	Tarragona	29	Casat	Tuberculosi
Salvador	Rovira Vendrell	09-10-39	S. Pau / Urdan	Barcelona	Barcelona	27	Solter	id.
Pere	Cordonel Barceló	15-12-39	Francesc / Maria	Orfes	Girona	22	Solter	id.
Florentino	Baduz Falcón	30-12-39	Eugeni / Felsa	Vilanova i Geltrú	Barcelona	18	Solter	Febre tifòide
Ricard	Bacaria Corel	20-01-40	Manel / Filomena	Canejan	Lleida	33	Solter	Tuberculosi
Eliseu	Álvarez Álvarez	21-01-40	Santiago / Juliana	Sta M. dels Horts (Pinós)	Lleida	25	Solter	id.
Lluís	Xiberta Puig	16-04-40	Joan / Maria	Calella	Barcelona	23	Solter	id.
Josep	Sánchez Urquijo	18-04-40	Josep / Trinitat	Barcelona	Barcelona	29	Solter	id.